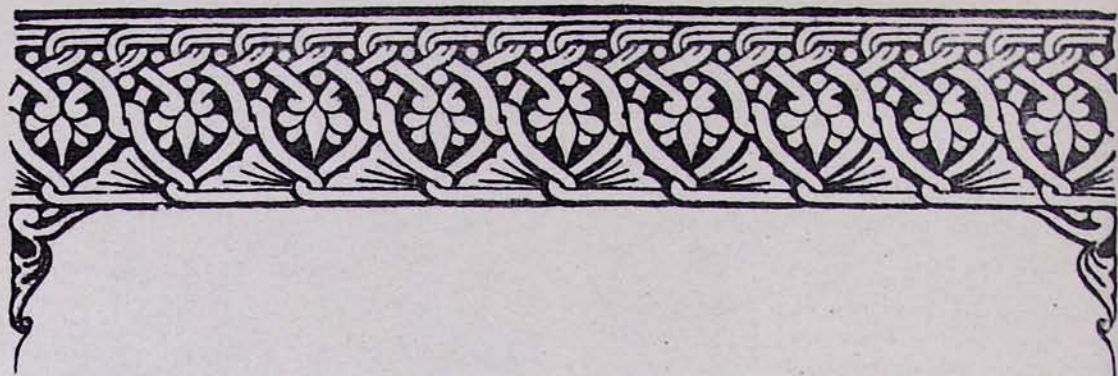

Ս. ՔՈՒԱՆՋՅԱՆ

ՄԵՐ ԶԵՌԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈՐՈՒՍՏՆԵՐԸ *

Անկյուրիա.— Զեռագրերով հարուստ էր Գաղատիայի հայութիւնը: 20-րդ դարի սկզբին հայերեն ձեռագրերը մեծ մասամբ կենտրոնացված էին Կարմիր վանքում:

1915 թվականի ապրիլի 30-ին էր. աքսորական հայ մտավորականների մի խումբ, որ ճանապարհ էր հանված Կոստանդնուպոլսից, մի պահ իր հանգրվանն էր գտել Անկյուրիայի ս. Աստվածածնի վանքում, ուր նույն օրը տեղի հայ գաղութը նշելու էր Համբարձման տոնը: Այդ օրը Անկյուրիայի հայութիւնը տոնների տոնն էր, քանի որ երգելու էր աքսորականների խմբին մաս կաղմող՝ Կոմիտաս վարդապետը: Ինչպես նկարագրում է իր հուշերում, հայտնի հրապարակագիր Բյուզանդ Քեչյանը, Կոմիտասին լսելու համար եկել էին նույնիսկ օտարներ: Հայ մտավորականների խումբը, նույն օրն իսկ Անկյուրիայի հայութիւնը հրաժեշտ տալուց առաջ, շմոռացավ աչքն անցնելու «Գաղատիո վերջին հայ առաջնորդին՝ Կյուլեսերյան Բարգին եպիսկոպոսին մեծ խնամքով կարգի դրած, նոթագրած և երկաթյա սնդուկներու մեջ պահած կարգ մը շատ հին ձեռագրերները»¹⁸⁷:

Մեր ժողովուրդի շողշողուն աստղերը

հանդիսացող աքսորական մտավորականներն անգամ այդ դժնդակ օրերին շմոռացան ըմբոշխնելու հայերեն հնագույն ձեռագրերի հմալքը և անխախտ հավատքով դեպի հայութիւն ապագան մեկնեցին իրենց վերջին համբույրը դրոշմելով հայ հանճարի արգասիքը հանդիսացող այդ նշխարներին: Ո՛վ դիտե ինչքան էր հմայված այդ վսեմ պահին Կոմիտասի հոգին, ի տես ձեռագրերում ցանցնված խաղերին, և որոնց համար լեզուն ինք խոստացել էր շուտով բացել, այդպիսով փարատելու համար դարերի մշուշը ու համառորեն քարացած մնացած գաղտնիքը, եթե վերագտնեն միայն երբեմնի իր անդորրը...

Ու քարավանը շարժվեց... և քերին միայն բախտ վիճակվեց վերադառնալ սպանդից, այդ քերի հետ էր նաև Կոմիտասը, սակայն ի՞նչ փուլթ, նա թեև կար, սակայն վեր էր ածվել կենդանի դիակի...

Հայ աքսորականների խմբին նման դժխեմ ճակատագիր վիճակվեց նաև Անկյուրիայի հայերեն գրչագրերին, այն տարբերությամբ միայն, որ նրանցից և ոչ մի ձեռագիր հնարավոր չէր զրկելուց և ոչ մի փրկիլ...

Մենք հիշատակութիւն ունենք այն մասին, որ Անկյուրիայի ձեռագրերի մի մասը անցյալում, այսինքն նախքան Բարգին

* Շարունակված «Էջմիածին» ամսագրի 1965 թվականի № 8 Բ-Գ-Դ-ից, Ե-Զ-Է-ից և 1966 թվականի № 8 Ը-Թ-Ժ-ից:

¹⁸⁷ Թեադիկ, Ամենուն տարեցույց, ԺԶ տարի, 1922, Կ. Պոլիս, էջ 44:

արքեպ.-ի կողմից ցուցակագրվելը, փրկվել էր վատթար վիճակից և ձեռնարկվել նրանց ցուցակագրմանը: Ինչպես երևում է մի հիշատակագրութունից գրված 1899 թվականի հոկտեմբերի 5-ին, Ստեփան Մխիթարյան անունով մի անձ շուրջ 60 ձեռագրեր էր հանել տվել մեծ դժվարությամբ Անկյուրիայի ս. Նշան եկեղեցու դանձարանից: Ձեռագրերը մինչ այդ պահվում էին «աղտոտ և վրան բաց ու ծթոած սնտուկի մը մեջ, ուր լիակելու աստիճան խոնավութենն և ճճիներու ոստայնեն բորբոսած» էին: «Հանել զկնի ձեռնարկեցի դանոնը մեկիկ մեկիկ ցուցակագրել խաղաղ կորնչելի աղատելու»¹⁸⁸ համար, գրում է նույն Ստ. Մխիթարյանը:

Անշուշտ նույն անձն է, որ դեռ 1900 թ. Կ. Պոլսի «Բիրական» հանդեսում Ս. Մ. սկզբնատառերով (իմա Ստեփան Մխիթարյան) հրատարակել է «Անկյուրիի հայ. ձեռագիրներ»¹⁸⁹ խորագրով մի հոդված, ուր դարձյալ խոսում է 60 ձեռագրերի փրկության մասին: Նա ի մեջ այլոց գրել է հետևյալը. «... Շատ արգահատելի վիճակի մը մեջ գտանք 60 օրինակ ձեռագիրներ, բոլորը եկեղեցական մատյաններ են որոնց աղտն ու փոշին մաքրել վերջ, ցուցակագրած եմ Վիեննական հայերու և Տ. Տրդատ եպս. Պալյանի կողմեն ցուցակագրման համաձայն»: Հոդվածագիրը շարունակության մեջ խոստանում է հետագայում նույն «Բիրական»-ում հրատարակելու ամբողջ ցուցակը, մինչ այդ նա հրատարակում է այն համառոտ կերպով և նկարագրում միայն 15 ձեռագրեր, որոնց մեծ մասը գտանք նկարագրված ընդարձակորեն Կյուլեսերյան ցուցակում: Ինչ վերաբերում է մնացած 45 գրչագրերի համառոտ ցուցակին և կամ խոստացված ընդարձակ ցուցակին, մենք չկարողացանք գտնել «Բիրական»-ի հաջորդ համարներում:

Բարգեն արքեպ. Կյուլեսերյանը իր կազմած Անկյուրիայի ձեռագրացուցակում գրել է, որ 1910 թվականին ս. Նշան եկեղեցուց ձեռագրեր է տեղափոխել Կարմիր վանքի մատենադարանը: Դարձյալ հիշյալ ցուցակում, կաղմոդի կողմից արված նշումներից երևում է, որ ս. Նշան եկեղեցուն պատկանող գրչագիրներից շուրջ 55 թիվը եղել է ձեռագիր:

Սակայն, Անկյուրիայի կորած մեր ձեռագիր ժառանգության համար մեծ բարեբախտություն եղավ այն, որ Բարգեն աթոռակից կաթողիկոս Կյուլեսերյանը դեռևս Գաղատիայի թեմի իր առաջնորդության ընթաց-

քում (1909—1913 թթ.) հատուկ խնամքով կազմել էր Անկյուրիայի Կարմիր վանքի և նրա շրջականերում գտնվող 323 հայերեն ձեռագրերի գիտական ցուցակը:

Սակայն բավական չէր միայն ցուցակագրելը, անհրաժեշտ էր մասնավանդ փրկել այդ ձեռագրացուցակը, չէ որ մի շարք վայրերում ոչնչացան ոչ միայն ձեռագրերը, այլև նրանց ցուցակները: Դիպվածի բերումով է, որ փրկվեց Բարգեն Կյուլեսերյանի կյանքը: 1913 թ. աշնանը Կյուլեսերյանը իրեն հանձնարարված պարտականությունը կատարելու ճանապարհին, գալով իր ծննդավայր Այնթապ բաղաբը, իր եղբոր մոտ պահ գրեց իր երկարամյա տքնաջան աշխատանքի արդյունք եղող ձեռագիր աշխատությունները, որոնց մեջ էին գտնվում նաև Անկյուրիայի և Ղալաթիայի ձեռագրացուցակները: Շուտով նրա կյանքը փրկվեց բժշկական գործողության ենթարկվելու, ինչպես նաև պաշտոնով Ամերիկա տեղափոխվելու հետևանքով:

Սակայն ծանր ողիսական էր վիճակված տեսնելու, ինչպես Կյուլեսերյանի հարազատներին, այնպես էլ Անկյուրիայի ձեռագրացուցակին: Այս առիթով, ինչպես կարելի է չվերհիշել Կյուլեսերյանի եղբորորդու՝ Վահն Կյուլեսերյանի կողմից հիշյալ ձեռագրացուցակի փրկությանը նվիրված ուշագրավ հոդվածը, որի ներկայացրած շահեկանության համար ստորև բերում ենք այն հապավումներով: Վահն Կյուլեսերյանը իր եղբայրների հետ երկար դժվարությունների հաղթահարելուց հետո, կարողացել է աղատել իր հորեղբոր գործերը և իր ու հարազատների անունը կապել մեր նորագույն ձեռագրերի փրկողների պատմության հետ:

Ինչպես նշվեց, Բարգեն եպիսկոպոս Կյուլեսերյանը, Անկյուրիայից Այնթապ գալով, իր ներսեն եղբոր տանը թողել էր միջակ մեծություն ունեցող չորս սնդուկ գործեր՝ տպագիր և ձեռագիր: Նրա արտասահման մեկնելուց հետո, 1915 թ. հուլիսին սկսվեց Այնթապի հայության տարագրությունը: Տարագրվողներից ոմանք իրենց ունեցվածքը և գրքերը սնդուկների մեջ դնելով հանձնում էին ի պահ Ամերիկյան կենտրոնական կոլեջի և ս. Աստվածածին եկեղեցու ղեկավարությանը: Սրբազանի հարազատները ի վերջո որոշեցին վերջինիս սնդուկները տանել և պահել ս. Աստվածածնի պալատ խորանի հետևում գտնվող գետնափոր մի թաքստոցում, և որը եկեղեցու պաշտոնյաների կողմից համարվում էր անմատչելի և նրանց ասելով. «սատանան իսկ այն գտնելու հնարավորություն չունեցող մի վայր»: Չնայած հիշյալ սնդուկները սրբազանի հարազատները նա-

¹⁸⁸ Բարգեն արքեպից կաթողիկոս, նշված աշխատությունը, էջ 870—872:

¹⁸⁹ «Բիրական», 1900 թ., № 7, էջ 101—103:

խապես մի տեղում թաղել էին, սակայն այն ապահով չհամարելով, նրա երեք եղբորորդիները շուտափույթ կերպով տարել ու իջեցրել էին վերոհիշյալ ապահով համարված վայրը:

Սակայն շատ շուտով սրբազանի եղբայրը իբրև պղնձագործ իր ընտանիքով տարագրութունից ազատվելով, որոշում է եկեղեցում թաքցրած հիշյալ սնդուկները տուն բերել: Գնալով եկեղեցի, պարզվում է, որ թուրք պաշտոնյաները անմատչելի համարված վերոհիշյալ վայրից, ամեն ինչ դուրս էին բերել և չորս կողմ սփռելով զբաղվում էին նրանց ցուցակագրման աշխատանքներով: Վահեն, որը եկեղեցի էր եկել իր հորեղբոր սնդուկները գտնելու հույսով, սահմուկում է ի տես այդ տեսարանին: Վերջինս երբ սարկավազի կողմից թուրքերին զովացուցիչ օշարակ բերելու ուղարկվեց, վերադարձին նրան կարգադրվեց սնդուկները տանել ավանդատուն և նա հնարավորություն ունեցավ դրանք զետեղել ու արդեն իսկ այնտեղ լցված հարյուրավոր սնդուկների միջև, իրարից անջատ: Աշխատանքներից հետո քահանան և սարկավազը եկեղեցու դուռը կողպելով բանալին հանձնեցին թուրք պաշտոնյաներին և փոխարեն ստացան ստորագրված թղթի մի կտոր:

Երեք օր հետո, բոլոր սնդուկները և կապոցները թուրքերի կողմից աճուրդի էին հանված, իսկ հայերին արգելված էր այնտեղ մոտենալը: Միակ հույսը մնում էր հասկացվել շենքի գիշերային պահապան նշանակված թուրք ծերուկի հետ: Շուտափույթ կերպով Կյուլեսերյան եղբայրները որոշում են այդ գիշերն իսկ պահապանի մոտ ուղարկել իրենց ամենակրտսեր եղբոր՝ 16-ամյա Բաբգենին: Վերջինս նույն երեկոյան մոտենալով պահապանին ասում է.

«Աղա, մենք նպարավաճառի խանութ մը ունինք և թուղթի պակաս, կուզես քեզի քանի մը դրոշ տամ և ներս մտնելով մաս մը թուղթ առնեմ»: Եվ պահապանի պատասխանը առանց սպասելու նա ասաց. «Առ սա փաթեթ մը ծխախոտն ու դրամը»:

«Այս դրամը քիչ է, շատ չ'առնես հա՛» պատվիրելով՝ բարի կըլլա դուռը բանալ ու ներս անցնել Բաբգենը: Վերջինս իրեն բացատրված տեղում գտնում է ձեռագրերի սնդուկը և պարունակությունը տոպրակի մեջ դնելով, դուրս է հանում. և այն ոչ թե ուղղակի տուն է տանում, այլ նախապես որոշվածի համաձայն, թողնում է մի հայ ընտանիքի տունը: Հետևյալ օրը, Կյուլեսերյան ընտանիքի բոլոր անդամների կողմից հնարավոր եղավ ձեռագիրները փոքր ծրարների վերածելով փոխադրել տուն:

Հազիվ մի շաբաթ էր անցել վերոհիշյալ նշանավոր օրից, երբ եկեղեցին զինվորական կայանի էր վերածվել, իսկ վերոհիշյալ թաքստոցը՝ զուգարանի (ձեմիշի):

Հաջորդ 4 տարիների ընթացքում այս ձեռագիրները բազմաթիվ անգամներ թաղվեցին հողի տակ, թաքստոցից թաքստոց տեղափոխվեցին, կասկածանքի ենթարկվեցին և այլն: Պատերազմի ավարտից հետո ձեռագիրներն էլ իրենց թաքստոցներից դուրս հանված էին և օդ ու արև էին տեսնում:

Սակայն 1920 թ. ապրիլից, Այնթապի ինքնապաշտպանության ժամանակ, Կյուլեսերյան ընտանիքի անդամները կրկին ստիպվեցին թաղել ձեռագիրները: Քննալականները, երբ 1921 թ. գրավեցին Այնթապը, մնացած բոլոր հայերը որոշեցին թողնել քաղաքը: Ոչնչացումից փրկված ձեռագրերին նոր աղետ էր սպառնում: Այս առթիվ Վահեն Կյուլեսերյանը պատմում է հետևյալը.

«Անելը ինծի համար ձեռագիրներն էին: Զէի կրնար տունը ձգել. ատիկա հարյուրին հարյուր կորուստ կնշանակեր. հետո տանիլն ալ ուներ իր դժվարությունները: Բռնվելու պարագային՝ կոչնշանայինք թե մենք և թե ձեռագիրները: Երկրորդ միջոցը ձեռագիրներուն համար ավելի ապահով զգալով՝ զանոնք դրի հին երեսով սնդուկի մը հատակը, վրան տախտակ դամեցի ու հին թուղթերով ծածկեցի. մեր հազուատեղինն ալ դրի տարտուղնած և խառնիխուռն:

Սահմանազուխի խուղարկության վայրը սահմուկեցուցիչ էր: Զինյալ զինվորներու խումբեր ամեն ինչ վար առնել կուտային: Վայրը բազարի տեղ մը եղած էր. կանչվոտուր, նախատինք, հայհույություն միայն լսելի էին, կին թե այր կխուղարկվեին անխնայ...»:

Թեև պաշտոնյաների գլխավորին հնարավորություն ունեցան կաշառելու, սակայն այդ խստագույն մարդու զեմքը ավելի ևս խոթոեցավ, և նա հրամայեց, որպեսզի Կյուլեսերյանները բաց անեն իրենց բեռները:

«Բարեբախտաբար մարդը չկրցավ զանազանել սնդուկի ներսի խորություն տարբերությունը դուրսի բարձրության հետ, և թանկագին ձեռագիրները այս անգամ ևս աղատեցան դաժան քննիչի մը խստություններին: Այլապես մեր մուխը մարած էր և ձեռագիրներն փճացված անպայման:

Օր մը ետք Հալեպ հասած էինք:

1923 թվի սեպտեմբերին, հորեղբայրս՝ Բաբգեն կաթողիկոս Կյուլեսերյան—այն տունն եպիսկոպոս—Հալեպ եկավ Ամերիկային, այն ձեռագիրները, զորս ինքը մեր տունը ձգած էր Այնթապ, ճիշտ տասը տարիներ ա-

ոաց, անվթար հանձնեցի իրեն՝ թանկարժեք նվերի մը փոխան»¹⁹⁰:

Այսպիսով հնարավոր եղավ արշան և մոխրի միջով փրկել մի հարուստ ձեռագրական գանձարանի անգին հաշվեմատյան, և որը ի տարբերություն մեր բազմաթիվ իսպառ կորստյան մատնված գրչության կենտրոնների, կոչված էր հայելին հանդիսանալու Անկյուրիայում մեր երբեմն ունեցած ձեռագրական հարստության: Ահա թե ինչու հայ ձեռագրագիրտության մեծանուն վաստակավորը՝ Գարեգին Ա. կաթողիկոս Հովսեփյանցը իր կաթողիկոսության օրերին ժամանակավորապես մեկ կողմ թողնելով նույնիսկ իր կոթողական գործերի հրատարակումը, մեծ նախանձախնդրություն էր ցուցաբերել ինչպես Անկյուրիայի, այնպես էլ 1915 թ. արհավիրքներին կորած և ոչնչացած հայերեն ձեռագրերի ցուցակները տպագրության հանձնելու ուղղությամբ: Եվ այսպես, Անկյուրիայի փրկված ձեռագրացուցակը՝ Վեհի կենդանության օրոք արդեն իսկ տպագրվում էր, սակայն այն լույս տեսավ ուշացումով, հաղիվ 1957 թ.: Նրա հրատարակումը կարևոր ավանդ հանդիսացավ ինչպես մեր ձեռագրագիրտության, այնպես էլ մատենագրության և առհասարակ հայագիրտության համար:

Այժմ, բանի որ Անկյուրիայում երբեմն պահվող մեր ձեռագիր գանձերի արժեքը բազմապատկերվել էր հավաստի աղբյուրը հանդիսանում է հիշյալ ձեռագրացուցակը, ուստի անհրաժեշտ ենք գտնում ստորև շատ համառոտ կերպով խոսելու 323 գրչագրեր երբեմն բովանդակող այդ հոյակապ հավաքածուի մասին:

Բարգան աթոռակից կաթողիկոսի «Յուզակ ձեռագրաց Անկյուրիո Կարմիր վանուց և շրջակայից» փրկված գործում կան նկարագրված 323 գրչագրեր, որից 309-ը պահվում էին Անկյուրիայի Կարմիր վանքում, մեկը՝ անհատի մոտ, իսկ 13-ը՝ հիմնականում Սթանոզ գյուղի եկեղեցում: Անկյուրիայի ձեռագրերը իրենց հնության մոտավորա-

պես հետևյալ պատկերն են մեզ ներկայացնում. ԺԱ դարից՝ 1 ձեռագիր, ԺԲ—ԺԳ դարերից՝ 3, ԺԴ դարից՝ 5, ԺԵ դարից՝ 13, ԺԶ դարից՝ 15, ԺԷ դարից՝ 16, ԺԸ դարից՝ 91, ԺԹ դարից՝ 83, և ԺԺ դարից՝ 22. կան նաև բազմաթիվ ձեռագրեր նկարագրված, որոնց ժամանակը ցուցակում չի նշված:

Ձեռագրերի մեծ մասը գրված է Անկյուրիայում, սակայն կան նաև բազմաթիվ գրչագրեր, որոնք գրվել են Հայաստանում և հայկական մի շարք գաղթավայրերում: Այսպես. էջմիածնում, Կարինում, Բաբերդում, Մեծփյա վանքում, Սեբաստիայում, Եվդոկիայում, Ամասիայում, Կեսարիայում, Ուրֆայում, Թոմարձայում, Պրուսայում, Ղոնիայում, Կուտինայում, Գարահիսարում, Ամիդում, Սիսում, Դադարիկի և Սիևոյի վանքերում, Ջեյթունում, Լամբրոնում, Սիվրի Հիսարում, Սպարթայում, ինչպես նաև Կոստանդնուպոլսում, Նրուսաղեմում, Հալեպում, Կաֆայում, Կամենիցում, Լիվոնում, Քիլիսում և այլ վայրերում:

Անկյուրիայի գրչագրերը իրենց բովանդակությամբ մոտավորապես կարելի է բաժանել հետևյալ կերպ: Աստվածաշունչ՝ 7 ձեռագիր, Ավետարան՝ 36, Մաղժոսարան՝ 10, Ճաշոց՝ 11, Տոնապատճառ՝ 1, Մաշտոց՝ 29, Գանձարան՝ 10, Ճառքնախոս՝ 2, Տաղարան՝ 2, Տոնացուց-Ավետարանացուց՝ 3, Ոսկեփորիկ՝ 1, Խորհրդատետր-Պատարագամատուց՝ 7, Ժամագիրք՝ 4, Վարք Սրբոց՝ 2, Հայսմավուրք՝ 4, Պարզատումար՝ 4, Ժողովածու տարբեր նյութերի՝ 46, Մեկնությունք՝ 35, Քարոզգիրք՝ 39, Շարահնոց՝ 19, Բժշկարան՝ 3, Բառարան՝ 4, Քերականություն՝ 3, Խրատականք՝ 1, Վեց Հաղարյակ՝ 1, Աշխարհացուց՝ 2, Կանոնագիրք-Դատաստանագիրք՝ 2, Դրիգոր Նարեկացու «Ողբերգության Մատենան»՝ 2, և այլն, և այլն: Կային նաև հայ բազմաթիվ հեղինակների գործերից, այդ թվում՝ Ն. Շնորհալու «Հիսուսա որդին» և «Ողբ Եղեսիո»-ն, Դրիգոր Տաթևացու քարոզգրքերն ու նրա «Գիրք հարցմանց»-ն, Թովմա Մեծփիեցու պատմությունը և այլն: Հավաքածուից մաս էին կազմել նաև թարգմանական բազմաթիվ աշխատություններ, այդ թվում՝ Կյուրեղ Երուսաղեմացու, Դիոնիսիոս Արիսպագացու, Հովհան Ոսկեբերանի և այլոց գործերը:

Պատկանելի հնություն ունեցող գրչագրերից անհրաժեշտ ենք գտնում հիշատակել հետևյալ ձեռագրերը: 1176 թվականին գրված «Հաւարումն Մեկնութեանց Եւթանեցունց թղթոցն Կաթողիկեայց» գրչագիրը, որը ապահովաբար պատկանում էր սույն գործի թարգմանիչ ներսես Լամբրոնացու գրչին և

¹⁹⁰ Սույն արժեքավոր նկարագրականը պարունակող Վահ-Ներսես Կյուրեաներյանի հոդվածը «Բարդին Կաթողիկոսի ձեռագիրներուն և Անկյուրիայի Կարմիր վանքի ձեռագրաց ցուցակին ազատագրումը» վերնագրով, լույս է տեսել Մեծի Տանն Կիլիկիո Կաթողիկոսության պաշտոնաթերթի «Հասկ» ամսագրի 1951 թվականի № 7—8-ում՝ 227—229 էջերում: Նկատի ունենալով, որ հիշյալ համարը մեզ չհաջողվեց գտնել Երևանի գիտական դրագրարաններում, ուստի «էջմիածին» ամսագրի խմբագրության միջոցով հնարավոր եղավ ստանալ «Հասկ»-ի հարգո խմբագրությունից, որին և հայտնում ենք մեր խորին շնորհակալությունը:

գրված էր Լամբրոնում¹⁹¹: 1212 թվականին հավանաբար Մուշի ս. Կարապետի վանքում Զուբիաս գրչի կողմից ընդօրինակված Գիրք Սողոմոնի հավաքածուն¹⁹²: 1239 թվականին Դրազարկի մեծահոգև անապատում, Սարգիս կրոնավորի կողմից արտագրված Ավետարանը¹⁹³: 1255 թվականին հավանաբար Կիլիկիայում Միքայել քահանայի և Զախար գրիչների կողմից ընդօրինակված Աստվածաշունչը¹⁹⁴: 1255 թվականից առաջ Կիլիկիայում Գրիգոր Կոզեռն գրչից գրված և նշանավոր ծաղկող Կոստանդինի կողմից նկարավոր ծաղկող Ավետարանը. նրա պատվիրատուն, ինչպես երևում է ձեռագրում գտնվող մի հիշատակագրությունից, եղել է հայտնի զորավար և օրենսգետ Սմբատ Գունդստարբը¹⁹⁵: Մի այլ Ավետարան գրված 1259 թվականին Թորոս քահանայի կողմից Տարսուսի սուրբ Յայտնի Սալ գյուղում¹⁹⁶: 1276 թվականին Կոստանց սարկավագի և Հակոբ քահանայի կողմից Միսում արտագրված Վարք Սրբոցը¹⁹⁷, և վերջապես մի այլ Ավետարան ընդօրինակված 1289 թվականին գրիչ Ստեփանոս քահանայի կողմից Կիլիկիայի Ցախոտան անապատում¹⁹⁸:

Հետաքրքրությունից զուրկ չէ նաև նշելը այն մասին, որ Անկյուրիայի հավաքածուում պահվել էին մեծաթեք ձեռագրերից կատարված ընդօրինակություններ: Այս տեսակետից մեծ արժեք էր ներկայացնում 1255 թվականին ընդօրինակված վերոհիշյալ Աստվածաշունչը, որի հիշատակարանում գրված էր հետևյալը. «Գրեցաւ ի յարինակէ որ գրեալ էր ի ՆԼԶ (986) թուականին»¹⁹⁹: Այսպիսով հիշյալ Աստվածաշունչը իր Մաշտոցի և Ժամագրքի մասերով ցարդ մեզ հայտնի ամենահին, այսինքն մոտ հազարամյա մի Աստվածաշնչից էր ընդօրինակվել:

Աստվածատուր երեց անունով մի գրիչ 1561 թվականին իրեն իբրև նախագաղափար է ունեցել նշանավոր հայ մատենագիր Հուլ-հաննես սարկավագի սաղմոսը: Իսկ 1629 թվականին Սարգիս «աշխարհականը» արտագրել է մի այլ սաղմոս, Մերենցի օրինա-

կից²⁰⁰: Դարձյալ հավաքածուում եղել է մի Մաշտոց, որը իբրև բնագիր է ունեցել ապահովաբար 893 թվականին Մաշտոց կաթողիկոսի աշակերտ Ստեփանոս Սեանցու օրինակը²⁰¹: Ուշագրավ է Կոնդակների պատճենների, օրհնությունների և ձեռագրաց հիշատակարանների հավաքածուն, որը կազմվոր նշանակություն կունենար Ժէ դարի պատմության համար: Գաղատիայի հայ գաղղիկի պատմության համար որոշակի արժեք էր ներկայացնում Անգրեսոս և Թագեոս եպիսկոպոսների 1758—1823 թթ. վերաբերող օրագրությունը, և այլն և այլն:

Նկատի ունենալով Անկյուրիայի ձեռագրերի գիտական արժեքը, ցուցակի հեղինակը զանազան ձեռագրերի վրա իր ուշադրությունը բեռնելով, իրավացիորեն նկատում է, որ այդ գրչագրերը շատ ուշագրավ են թե՛ իրենց հնությունը և թե՛ բովանդակությամբ և արժի հետազոտում լուրջ ուսումնասիրության ենթարկելի գրանք: Ինչ իմանար տրեւաջան հեղինակը, որ սույն տողերը գրելուց քիչ անց, Անկյուրիայի իր մատնանշած ձեռագրերը ոչ միայն բախտը չէին ունենալու ուսումնասիրվելու, այլև այս հարուստ հավաքածուից ոչ մի նմուշ չէր հասնելու մեզ:

Հայերեն ձեռագրերի խուլարկու հայտնի բանասեր Հ. Քյուրտյանը, որ քաջաժանոթ է Արևմտյան Հայաստանից ու Թուրքիայի երբեմնի հայաշատ վայրերից արտասահման տարված և օտար մատենադարաններում ու թանգարաններում պահված ձեռագրերին, նշում է, որ «Անկյուրիայի ձեռագրերի հավաքածուն բոլորովին աճեցնողացած է»²⁰² (ընդգծումը մերն է, Ս. Ք.): Դարձյալ նա է, որ մի այլ առիթով վերջերս կրկին հաստատում էր իր նախորդ ասածը, գրելով. «Անկյուրիայի ներքին ցարդ ոչ մեկ գրչագիր հայտնված է»²⁰³:

Անկյուրիայի ձեռագրացուցակը կազմվել էր 1913 թվականին, շատ հնարավոր էր, որ 1915 թվականին հավաքածուի թիվը աճած լիներ և կամ շրջականերում ևս գտնվեին այլ ձեռագրեր ևս ցրված, որոնք դուրս մնացած լինեին ցուցակագրումից: Սակայն, այսօր փաստ է այն տխուր իրականությունը, որ Անկյուրիայի հարյուրավոր ձեռագրերի հարուստ

¹⁹¹ Բաբգեն արքայից Կարողիկոս, Ցուցակ ձեռագրաց Անկյուրիո Կարմիր վանուց և շրջակայից, Անիիկա, 1957, էջ 309—310:

¹⁹² Նույն տեղում, էջ 683—684:

¹⁹³ Նույն տեղում, էջ 881—886:

¹⁹⁴ Նույն տեղում, էջ 277—290:

¹⁹⁵ Նույն տեղում, էջ 1271—1276:

¹⁹⁶ Նույն տեղում, էջ 147—150:

¹⁹⁷ Նույն տեղում, էջ 757—764:

¹⁹⁸ Նույն տեղում, էջ 1115—1120:

¹⁹⁹ Նույն տեղում, էջ 1223—1230:

²⁰⁰ Նույն տեղում, էջ 1213—1218:

²⁰¹ Նույն տեղում, էջ 971—978:

²⁰² Հ. Քյուրտյան, «Ցուցակ ձեռագրաց Անկյուրիո Կարմիր վանուց և շրջակայից» (գրախոսություն), «Բազմավեպ», Վննեթիկ, 1959, էջ 48:

²⁰³ Հ. Քյուրտյան, Ցուցակ ձեռագրաց Արմաշի վանքին. պատրաստեց Հ. Թոփճյան... (գրախոսություն), «Բազմավեպ», 1964, էջ 17:

հավաքածուն սկզբից մինչև ամենավերջին ձևագիրը այլևս գոյություն չունի...

Հայագիտությունը անշաղի շնորհակալ է և միշտ կհարգի հիշատակը անխնջ հետազոտող Բարգեն արքեպ. Կյուլեսերյանի, որը դժվարին պայմաններում կարողացավ կազմել Անկյուրիայի հայերեն ձեռագրերի ցուցակը, նույնքան շնորհակալ է նաև նրա հարազատներին, որոնք հաճախ վտանգելով իրենց կյանքը, կարողացան փրկել ոչ միայն իրենց հարազատի ժառանգությունը, այլև մեր գանձարաններից մեկի հաշվեմատյանը...

Ահա շնորհիվ այդ ցուցակի մենք այսօր գիտենք մոտավորապես այն, թե ինչ կորցրեցինք մեր ձեռագրական գանձերից Անկյուրիայում:

Արմաշ: Մեր ամենահայտնի հայ ձեռագրական կենտրոնների շարքում որոշակի տեղ է զբաղեցրել նաև Արմաշի դպրեվանդանի առնթրիք գոյություն ունեցող մատենադարանը: «Արմաշու վանքը հիմնվեցավ ժեղաբուն առաջին տասնամյակին մեջ էջմիածնի եկած նվիրակներու ջանքով, տեղիւնց ցանցառ հայության կրօնական կյանքը հոգևոր հաստատության մը շուրջը ամփոփելու մտադրությամբ և ամբողջ Փոքր Ասիո առաջակողման և Բյուսանիան ու շրջակայից հայության համար ուխտավորական կայան մը կազմելու հեռավոր նպատակով»²⁰⁴:

1786 թ. Բարթողիմեոս արքեպ. Կապուտիկյանի առաջնորդության ժամանակ է, որ բարեգովաճում է վանքը և բազմաթիվ վերանորոգությունների և շինությունների շարքում կառուցվում է նաև հատուկ մատենադարան²⁰⁵: Պետք է կարծել, որ իբրև հոգևոր կարևոր կենտրոն՝ Արմաշում հիմնադրության օրվանից գրվել ու հավաքվել են գրչագրեր, սակայն միայն վերոհիշյալ թվականին է, որ ստիպվել են առանձին մատենադարան կառուցել, անշուշտ նկատի ունենալով հավաքված ձեռագրերի կարևոր թիվը: Դեռ 18-րդ դարի վերջում Արմաշում էին հավաքված բազմաթիվ գրչագրեր, սակայն նույն դարի վերջում Չակըր Հասան բռնապետը արշավելով վանքի վրա կրակի տվեց նրա բոլոր շենքերը, այդ թվում նաև նորակառույց մատենադարանը: Արմաշի գրչագրերի հմուտ ուսումնասիրող Հ. Թոփճյանը գրում է, որ իր նախընթացը չունեցող այս հրդեհի ընթացքում երկու դար շարունակ խնամքով այստեղ հավաքված ձեռագրերից ո՛վ գիտե

ինչքան ոչնչացան²⁰⁶: Մի բան սակայն ստույգ է, որ վերջերս հրատարակված Արմաշի ձեռագրացուցակում, ոչ մի ձեռագիր չենք գտնում գրված Արմաշում և կամ նվիրված նույն մատենադարանին 18-րդ դարի ընթացքում: Այսպիսով պետք է հաշտվել այն իրականության հետ, որ մինչև 18-րդ դարի վերջը Արմաշում հավաքված գրչագրերից և ոչ մեկը չի ազատվել թշնամու հրդեհից: Արմաշի դպրեվանդանի մեղ հայտնի ժողովածուն սկսում է գոյանալ միայն ԺԹ դարի սկզբից, շնորհիվ տեղի ունեցած ձեռագրական նվիրատվությունների և նորանոր գրչագրերի ընդօրինակության, քանի որ Արմաշի Չարխափան ս. Աստվածածնի վանքը շարունակում է մնալ մեր գրչության կենտրոններից մեկը:

Ըստ մի վկայության, Արմաշի ձեռագրերը բավականին մեծ թիվ են ունեցել²⁰⁷:

ԺԹ դարի վերջից, երբ Արմաշի դպրեվանդանը իր վերածնության շրջանն էր ապրում շնորհիվ Մաղաթիա արքեպ. Օրմանյանի և Եղիշե արքեպ. Դուրյանի վանահայրության, գրադարանն ու ձեռագրատունն էլ ղգալիորեն ճոխանում են:

Արմաշում հավաքված և Թոփճյան ձեռագրացուցակում գրանցված 223 գրչագրերն էլ ձեռք են բերվել ԺԹ դարի ընթացքում: Ձեռագրերի հիշատակարաններից երևում է, որ նրանցից մի մասը նվիրվել է Արմաշի դպրեվանդանի մատենադարանին Ստեփանոս և Պողոս պատրիարքների, վանահայր Գևորգ արքեպ. Ալիքսանյանի, Եղիշե արքեպ. Դուրյանի, Բարգեն վ. Կյուլեսերյանի հորդորներով՝ Փիրեճճյան ընտանիքի (1897 թ. նվիրել են 16 գրչագիր) և ուրիշների կողմից:

Արմաշի մատենադարանն էլ մեր շատ ձեռագրական կենտրոնների նման 1915 թ. կողոպտվեց ու ոչնչացվեց, երբ արմաշականներն ու Արմաշի բնակիչները տարագրվեցին: Մեծ բարեբախտություն էր հայագիտության համար, որ նման Անկյուրիայի, փրկվեց նաև Հ. Թոփճյանի կազմած Արմաշի ձեռագրերի գիտական ցուցակը, և որը վեր-

²⁰⁶ Հ. Թոփճյան, Արմաշի ձեռագիրները, «Հասկ», Հայագիտական տարեգիրք, Ա տարի, 1948 թ., Անթիպատ, էջ 62—88:

²⁰⁷ Հ. Բարսեղ Սարգիսյանը գրում է, որ խոսքովի մի գործը, որը պահվում է Վենետիկի Միխիթրյան մատենադարանում 319դ համարի տակ, ընդգրկելով է Արմաշի վանքի 1827 համարը կրող մի ձեռագրից, Հովհաննես Տեր-Կարապետյան Պրոսպեկի կողմից: Այս վերջինն էլ արտագրվել էր «1795 Սկյուտարի Սեղամիի թաղը բնակող Տեր Մարտիրոս կուսակրոն սարկավազին ձեռագրեն, զոր խնդրեց անանուն զմե Պրոսպեկի գաղափարելու համար» («Բազմավյալ»:

²⁰⁴ Արմաշու դպրեվանդանի 25-ամեայ Յոթնեանին առթիվ 1889—1914, Կ. Պոլիս, 1914, էջ 6:

²⁰⁵ Նույն տեղում:

ջերս հրատարակվեց Գալուստ Կյուպենկյան հիմնարկության կողմից, Վենետիկում, ս. Ղազարի տպարանից: Թեև Թոփճյանը իր ցուցակում թվագրել է միայն 223 գրչագիր, սակայն նրա ցուցակում գտնվում են նաև մեկ համարի տակ գրանցված ձեռագրեր, որոնք բաղակացած են 6 (տե՛ս № 102), 5 (տե՛ս № 103), 2 (տե՛ս № 46) և այլ հատորներից: Արմաշի գրչագրերը 1915 թվականին պետք է որ ավելացած լինեին, քանի որ Թոփճյանի ասելով, ձեռագրացուցակը կազմվել էր 1903—1904 թթ., այդ հաստատվում է նաև նրանով, որ մուսր գործած նորագույն ձեռագիրը ձեռք էր բերվել 1903 թվականին (տե՛ս № 145):

Այս բոլորից հետո կարծում ենք, որ առանց հիմքի չէ մեր այն ենթադրությունը, թե Արմաշի գրչագրերը ի հաշիվ թվագրված համարներից դուրս գտնվող հավելվածական հատորների և ինչպես նաև 11 տարիների ընթացքում ժողովածուի ունեցած հնարավոր աճի, նրանց թիվը եղեռնի նախօրյակին պետք է որ հասած լիներ ամենայն հավանականությամբ ավելի քան 250 գրչագրի: Անշուշտ այս թիվ մեջ մենք դեռ նկատի չունենք Արմաշի դպրեվանքի շրջանավարտների (ապագա հայտնի հոգևորականների և աշխարհականների) բազմաթիվ ավարտաճառները, որոնք ևս խնամքով պահվում էին այնտեղ, և որոնց դարձյալ նույն ողբերգական վախճանը վիճակվեց:

Արմաշի վարդապետական ավարտաճառներից իբրև նմուշ աչտեղ հիշենք միայն մեկի մասին: Կ. Պոլսի նախկին պատրիարք Զավեն արքեպ.-ը 1930 թ. Երուսաղեմի Սրբոց Հակոբյանց մատենադարանին նվիրել է

1892 թ., էջ 211, հմտ. նաև Հ. Հ. Տաշյան, Մադենագրական մանր ուսումնախրութիւնք... Վիեննա, 1895 թ., էջ 63): Այստեղ ուշագրավ է երկու հանգամանք. առաջինը՝ որ վերոհիշյալ ձեռագիրը այժմ բացակայում է Թոփճյանի կազմած ձեռագրացուցակից և երկրորդը՝ որ այդ գրչագիրը կրել է համար, այսինքն «թիւ 1827»: Պետք է ենթադրել, որ գրչագիրը ապա ընդօրինակվել է ԺԹ դարի սկզբում, երբ վերոհիշյալ գրիչը եղածում էր Արմաշում և բացի հիշյալից, ինչպես երևում է Արմաշի ձեռագրացուցակից, բազմաթիվ ձեռագրեր էր ընդօրինակել և կամ թարգմանություններ արել Արմաշում և այլուր: Հավանաբար անցյալում Արմաշի ձեռագրերն ու տպագիր գրքերը միասին էին գրանցվել, գուցե այդ պատճառով էլ հիշյալ ձեռագիրը կրել է 1827 համարը: Այստեղ կարևորն այն է, որ Արմաշում դեռ ԺԹ դարի սկզբում եղել է մի ձեռագիր, որը հավանաբար կորած լինելով դուրս է մնացել Թոփճյան ցուցակից: Պետք է կարծել, որ այս օրինակը միակը չպետք է լիներ այս ժողովածուի պատմության մեջ:

Արմաշի դպրեվանքում 1896 թ. իր կողմից գրված վարդապետական թեզը՝ Հովհաննես Իմաստասեր Օձնեցու մասին (բաղկացած 421 էջից), որի հիշատակարանի մի մասը մեջ ենք բերում ստորև. «... Աշխատությունս ավարտելի հետո հանձնեցի զայն դպրեվանքին Տեսչության: Աշխարհավեր պատերազմի ժամանակ Թուրքիո Հայոց պատահած աղետքեն զերծ չմնաց մեր սիրելի դպրեվանքն ալ: Անոր պաշտոնյաներն և ուսուցիչները ցրվեցան կամ տարագրվեցան ու վանքը կողոպտվեցաւ: Աշխատասիրությունս բնագիրը, որ Դպրեվանաց Մատենադարանին մեջ էր, անհետ կորսվեցաւ: Անոր այս ընդօրինակությունը, որ քովս պահված կը մնար նույնությամբ կը հանձնեմ Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց Մատենադարանին:

1930 փետր. 27, Պաղատա, Զավեն արքեպս.»²⁰⁸:

Անհրաժեշտ է նշել նաև, որ Արմաշի դպրեվանքին նվիրված հոբելյանական հատորում նշված են բազմաթիվ ավարտաճառներ, որոնք պատկանում են հայտնի արմաշականների գրչին:

Արմաշի գրչագրերը ընդօրինակվել էին ԺԴ—ԺԹ դդ.: Հավաքածուի հնագույն ձեռագիրը գրվել էր 1351 թ. Կիրակոս վարդապետի ձեռքով և այն նաև Ասորու՝ Հովհաննես Ավետարանի մեկնությունն էր: Ձեռագրերի կողերին կարված մագաղաթյա պահպանակների շարքում եղել են մեսրոպյան երկաթագրով գրված բազմաթիվ պատմություններ Աստվածաշնչի Հին և Նոր կտակարաններից, ճառընտրներից և այլն: Արմաշի գրչագրերի ժողովածուն ժամանակագրական կարգով հետևյալ պատկերն էր ներկայացնում: ԺԴ դարից էր՝ 4 ձեռագիր, ԺԵ դարից՝ 7, ԺԶ դարից՝ 8, ԺԷ դարից՝ 30, ԺԸ դարից՝ 58, ԺԹ դարից՝ 116 ձեռագիր: Գրչագրերից միայն 5-ն էին գրված մագաղաթի վրա, իսկ մեծ մասը՝ թղթի վրա: Ձեռագրերի որոշ մասը ընդօրինակվել էր Արմաշում, իսկ մյուսները՝ Կ. Պոլսում և նրա զանազան մասերում (Սկյուտար, Սամաթիա, Միջագյուղ, Պեկոլլի, Ղալաթա, և այլն), Սեբաստիայում, Կեսարիայում, Տիրապոլիսում, Ամասիայում, Պրուսայում, Նիզդիայում, Բալուկում, Յոզղատում, Նիկեայաց գավառում, Կարինում, Կուտինայում, Էջմիածնում, Շոռթում, Զուղայում, Հոռում, Սուրխաթում (Ղրիմ), Լեհաստանում, Երուսաղեմում, Զմյուռնիայում և այլ վայրերում:

Ձեռագրերի գրիչների շարքում էին գտնվում միջնադարյան նշանավոր գրիչ Ստեփանոս Գոյնեբերիցյանցը, Հակոբոս

²⁰⁸ «Սիւն», 1930 թ., Երուսաղեմ, էջ 94:

նալյան պատրիարքը, հայտնի գրչուհի Բրաբրոն նոտարը, բժիշկ Ստեփանոս Շենրիմանյանը, Ստեփանոս Իլովացին, Պետրոս Կալիսկ. Աղամալյան-Բերդումյան նախնականացին, Հովհաննես բժ. Միրզայանց վանականացին, Ֆիդիկա Պողոսյան պատվելին, Հովհաննես Տերոյանց-Չամբրձյանը և ուրիշները:

Ձեռագրերի պատվիրատուների թվումն էին Հովհաննես Պատրիարք Բաղիշեցին (Կոլոտ), Թրակիայի հայոց առաջնորդ Աբրահամ վարդապետ Կրետացին (ապա Աբրահամ Գ կաթողիկոս Ամենայն Հայոց) և ուրիշներ:

Հայագիտության համար զգալի կորուստ է Արմաշի հարուստ ձեռագրական հավաքածուի ոչնչացումը: Ձեռագրացուցակի կազմող Հ. Թուփճյանը, ինչպես իր ցուցակի առաջաբանում, այնպես էլ իր գրած հոդվածներում²⁰⁹ հանգամանալից կերպով անդրադարձել է Արմաշի գրչագրերի գիտական արժեքին, ուստի մենք այստեղ կբավականանանք միայն նրանց բովանդակության վերաբերյալ շատ համառոտ մի ակնարկով:

Հավաքածուում կային հայ մի շարք պատմիչների գործերից կատարված ընդօրինակություններ, երբեմն մի քանի օրինակներով, այնպես՝ Մովսես Խորենացու (2 օրինակ), Փավստոս Բուզանդի, Եղիշեի, Մովսես Կաղանկատվացու, Հովհաննես կաթողիկոս Դրասխանակերտցու (3 օրինակ), Թովմա Արծրունու, Թովմա Մեծոփեցու (ձեռագիր 1597 թ.) և այլոց պատմությունները: Նույն ժողովածուում էին գտնվում նաև Միքայել Ասորու ժամանակագրությունը, Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը, Ներսես Շնորհալու «Ողբ Եղևիտ» գործը: Հարուստ էր նաև կրոնական գրականությունը, գտնվում էին հայ և օտար բաղմաթիվ հեղինակների աշխատություններ, այդ թվում Հովհան Ոսկեբերանի անտիպ մի քանի գործերը, ունիթոսական և կաթողիկոսական աստվածաբանության թարգմանական մեծ թվով աշխատությունները: Այստեղ էին նաև Դավիթ Անհաղթի, Գրիգոր Տաթևացու և ուրիշների խմատասիրական գործերը: Պահվում էին նաև Ներսես Շնորհալու հանելուկ-

ները, Վարդան Այգեկցու առակները, Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսի ինքնագիր քարոզչությունը (№ 76) և այլն: Շատ հարուստ էր նաև բժշկական գրականությունը, ուր կային օրինակներ Ամիրզովյանի, Ստեփան Շենրիմանյանի, Բեստենի և ուրիշների գործերից:

ձոխ էր կանոնական և ծիսական գրականությունը, ինչպես օրինակ՝ Ավետարան, Սաղմոս, Մաշտոց, Հայսմալուրք, Շարակնոց, Աղոթագիրք, Գանձարան, Ճառերնոր, Քարոզգիրք և այլն: Կային նաև բառգրքեր Պարսկերեն-հայերեն, ինչպես նաև թուրքերեն-արաբերեն, իտալերեն և ֆրանսերեն լեզուների, Գիրք վաստակոցի ժԼ դարի մի ընդօրինակությունը: Ուշագրավ էին նաև հին և նոր պատմական անձնավորությունների և քաղաքների նվիրված ոտանավորների ժողովածուն, ուր կային Հայկ Նահապետին, Անիին, Վաղարշապատին, Լեոն թագավորին, Ներսես կամբերցուն, Լեոն վերջինին և այլոց նվիրված բանաստեղծություններ: Բաղդադիքը ռամկականը, վանատիկի Մխիթարյան հայրերի թերթվածների ժողովածուն, նշանավոր պատմաբան Միքայել Չամչյանի նամականին և այլն: Աշխարհագրական բովանդակությամբ երկերի շարքում էին գտնվում 7-րդ դարի «Աշխարհացույց»-ը, և մանավանդ № 11 գրչագիրը, ուր տրվում էին Հայաստանի գավառները և նշվում բոլոր այն քաղաքներն ու գյուղերը, ուր նշանավոր անձնավորությունների գերեզմաններն էին գտնվում: Ըստ Հ. Թուփճյանի, վերջինս արժեքավոր էր հատկապես եկեղեցական-հասարակական տեսակետից, և այն ամենայն հավանականությամբ խմբագրված էր 15—16 դդ. և իր բովանդակությամբ բոլորովին տարբերվում էր հայտնի հայ աշխարհագրական գրականությունից (էջ 55): Բացի Կանոնագրերից և Դատաստանագրերից, մեծ արժեք էր ներկայացնում նաև № 28 գրչագիրը, որը ինչպես երևում էր իր բովանդակությունից, Կիրիկյան հայկական թագավորության մեջ օգտագործված մի Դատաստանագիրք էր և առատ նյութ էր պարունակում կիրիկյան միջավայրի և նրա հետ կապված հարաբերությունների ուսումնասիրման համար: Ուշագրավ է, որ առանձին օրենքով արգելվում էր երեխաներին իրենց հոր հետ թատրոն գնալը:

Արմաշի գրչագրերը մանրանկարչական տեսակետից շատ չէին աչքի ընկնում, սակայն նրանց մեջ բացի Ավետարանների խորաններից, ավետարանիչների նկարներից գտնվում էին նաև մեր միջնադարյան նշանավոր դեմքերի դիմանկարներով զարդարված ձեռագրեր, որոնցից անհրաժեշտ ենք

²⁰⁹ Հ. Թուփճյան, «Հուշեր Արմաշի ձեռագրերից», «Միտ», 1927 թ., էջ 218—220, նույն հեղինակի՝ «Արմաշի ձեռագրերից», «Հասկ» հայագիտական տարեգիրք, Ա տարի, 1948, Անթիլիաս, էջ 62—88, նույն հեղինակի՝ «Կաթողիկոսականությունը Արմաշի ձեռագրերում», «Հասկ» հայագիտական տարեգիրք, Բ տարի, 1949—50 թթ., էջ 294—309, նույն հեղինակի՝ «Ցուցակ ձեռագրաց Արմաշի վանքին», Վանատիկ—մ. Ղազար, 1962 թ., էջ 5—7:

գտնում հիշատակել. Գրիգոր Մագիստրոսի նկարը իշխանական զգեստով, և որը, ինչպես նշում է ցուցակի կազմողը, հավանաբար արտագրված պետք է լինե՞ր հին մի գրչագրից (№ 41 և այլն), ներսես Շնորհալու, Գրիգոր Նարեկացու (ձեռ. № 222), Գրիգոր Տաթևացու նկարները (ձեռ. № 197), և այլն: Հավաքածուին մաս էին կազմում նաև խազագրված ձեռագրերը, և այլն:

Արմաշի ձեռագրերում կային այնպիսիները, որ բազմիցս փրկվել էին ասպատակողների ձեռքից: Նման ձեռագրերի հիշատակարաններին հետ ծանոթացումն իսկ մեզ հնարավորություն է ընձեռում պատկերացնելու, թե մեր պապերը ինչպիսի անհողող հավատք էին տածում դեպի հայ ժողովրդի ապագան: Այստեղ բավական է հիշատակել միայն № 145 գրչագիրը, որը Ավետարան էր և գրվել էր 1433 թ. Հովհաննես գրչի կողմից: Շատ շուտով այն գերի էր ընկել թշնամիների ձեռքը և հայ մի տիկին Գուլազ անունով աշակերտ էր պարանոցէն ղուլ մի ԳՈ (3000) դեկնի և ետուր ազատեաց զՍուրբ Աւետարանս: Սակայն մի քանի դար անց 1733 թ. հունվարի 10-ին նույն գրչագիրը այս անգամ Շամախիում է գերի ընկել լեզգիների ձեռքը և դարձյալ ազատվել է Ակնցի մահադան Աբրահամի որդի Հակոբի կողմից²¹⁰:

Արմաշի ձեռագրերի ճակատագրի մասին ցարդ շատ քիչ բան է հայտնի: Այդ պակասը մենք ցանկացանք լրացնել դիմելով ականատեսների վկայություններին: Այս տեսակետից ուշագրավ է բնիկ արմաշցի, այժմ նրանում բնակվող ուսուցիչ և գրող Մ. Փափաղյանի գրառած ականատեսի անտիպ հուշերը, որոնք վերաբերում են Արմաշի վանքի հարուստ ձեռագրական հավաքածուի ողբերգական վախճանին: Այդ մասին նա գրել է հետևյալը. «Ըս բնիկ Արմաշցի եմ և իմ մանկությունը անց եմ կացրել գրեթե վանքի բակում՝ ուսումնարանում սովորող դպիրների հետ ու միշտ ցանկացել եմ ուսումնարանի նկուղային հարկի ընդարձակ սրահի դարակներում դասավորված գրքերին ծանոթանալ մոտիկից: Թերևս այդ էր պատճառը, որ 1918 թվականի նոյեմբեր ամսին, թե դեկտեմբերին, երբ կրկին հայրենի գյուղ վերադարձա (աքսորից), իսկույն գնացի մատենադարան, ուր ինձնից առաջ շատերն էին անարգել կերպով մտել ու դուրս եկել: Սակայն խորապես հուզվեցի, երբ դարակներում ոչ մի

գիրք չտեսա... կային հատակին թափված գրքեր՝ անխնամ ու քրքրված...

Այդ օրերին կլինեի 13 տարեկան և չէի իմանում, թե ձեռագրերն ինչ արժեք են ներկայացնում: Սկսեցի անփութորեն հատակին կիտված թղթերի միջից փնտրել միայն չլատառուված ու ամբողջական գրքեր, որոնց թիվը կազմեց ութ ձեռագիր, մեկ տպագիր և մեկ հատ էլ Հայաստանի պատմական քարտեզը՝ կտորի վրա փակցված:

Հայրս՝ Հակոբ էֆենդին, որ հմուտ գրաբարագետ էր, տուն վերադարձավ 1919 թվականի գարնան. նա մեկնաբանեց, թե ձեռագրերը ե՞րբ են գրված և ովքե՞ր են նրանց հեղինակները: Հետևյալ օրը, հորս հրավերով, մեր տուն եկան, դպրեվանքն զբաղեցնող երկրագործական թեքումով, դպրոցի տնօրենն ու երկու դասատուներ: Մատենադարանից հրաշքով փրկված ձեռագրերը հայրս նվիրեց հիշյալ դպրոցին, նույնպես տպագիր գիրքն ու քարտեզը: Դպրոցի տնօրենը սիրով և շնորհակալությամբ ընդունեց մեծարժեք նվերը, մանավանդ շատ ուրախացավ, երբ այդ գրքերից մեկը գրված էր երկրագործության մասին: Դպրոցի տնօրենը խոստացավ գրանցել ձեռագրերի նվիրատվության մասին դպրոցի հատուկ մատյանում:

Ահա այն ամենը, որ հայտնի է ինձ Արմաշի դպրեվանքի մատենադարանի ու ձեռագրերի մասին²¹¹:

Սակայն ինչպես երկրագործական վարժարանը, այնպես էլ Արմաշի երբեմնի ճոխ մատենադարանից փրկված վերահիշյալ սակավաթիվ գրչագրերն էլ քեմալական շարժումների հետևանքով լքվեցին և հայ բեկորները ստիպվեցին փախուստի դիմել:

Որքան մեզ հայտնի է, մինչև այժմ մեկ ձեռագիր է միայն փրկվել Արմաշի դպրեվանքի գրչագիրներից: Հայ ձեռագրերի ժրաջան խուզարկու, բանասեր Հ. Քյուրտյանը Արմաշի գրչագրերի ճակատագրի մասին նշում է հետևյալ արժեքավոր մանրամասնությունները. «Ինչ ինչ գրչագիրներ ալ կրնան հոս ու հոն փրկված ըլլալ կորուստե, քանի որ իմ հավաքածուիս մեջ Արմաշի հավաքման նախկին թիվ 200 գրչագիր Մաշտոցը կա: Ինձի ղրկված է Կ. Պոլսեն, ուրիշ գրչագիրներու հետ»: Սակայն մեծարգո բանասերը նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ Արմաշի հավաքածուն շունքի առուծախի համար հնա-

²¹⁰ Հ. Թովմյան, Ցուցակ ձեռագրաց Արմաշի վանքին, Կենտրոն, 1962, էջ 277—278:

²¹¹ Օգտվելով առիթից մեր շնորհակալությունն ենք հայտնում հարգելի ուսուցիչ Մ. Փափաղյանին՝ սիրահոգար կերպով մեզ տրամադրած վերահիշյալ կարևոր տեղեկությունների համար:

դարյան և նկարագրող ձեռագիրներ, ուստի նա եզրակացնում է գրելով. «Այդ իսկ պատճառով կարելի է մեծ մասամբ շփոթվել»²¹²:

Արմաշի ձեռագրերին վիճակված ձևատարի մասին մենք ունենք նաև մի այլ ուշագրավ վկայություն, որը հիմնված է ալեքսանդր անտիպ մի հիշողության վրա, որը դժբախտաբար դալիս է հաստատելու վերևում մեր կողմից արված ենթադրությունը.

«1921-ին հանդիպեցա Պուրեշ տարագրութենե վերադարձող Իզմիտիի մը, որուն հետ խոսակցելով՝ միասին հասանք ափսոսանքի որ Իզմիտի հայաշատ և ազգասեր գաղութը փճացավ, ինչպես նաև Արմաշի Գարեվանքը, որու նախկին ուսանողն եմ եղած: Մարդը ավաղելով հայտնեց, թե տարագրութենե վերադարձին Իզմիտի թուրք նպարավաճառները մեզ պանիր, բրինձ կը վաճառեին, իսկ թուրքերը ձեռագիր գրքերն փրցված էջեր էին, մեզ հետ եղող Արմաշցի մը հայտնեց, թե Արմաշի ձեռագիրներն են»²¹³:

Ահա այսպես է, որ մեր ձեռագրական բաղմահարուստ մյուս հավաքածուների նման ոչնչացվեցին նաև Արմաշի դպրեվանքի գրեթե բոլոր գրչագրերը...

Սեբաստիա. — Հնուց ի վեր մեր գրչության կարևոր կենտրոններից մեկն է եղել Սեբաստիան: Սեբաստիայում գրված ու ցարդ մեզ հայտնի հնագույն գրչագրեր՝ 1066 թվականին ընդօրինակված մի Ավետարան է, որի գրիչն է եղել Գրիգոր քահ. Ակոռեցին: Նույն գրչագիրը հետագայում պատկահել է ներսես Շնորհալու: Այս այժմ պահվում է Մաշտոցյան մատենադարանի հայերեն ձեռագրերի հավաքածուի 311 համարի տակ: Սեբաստիայի հայոց վանքերն ու եկեղեցիները բացի գրչության վայրեր լինելուց, հանդիսացել են նաև մատենադարաններ: Ս. Հրեշտակապետի վանքը հարուստ է եղել եկեղե-

ցական անոթներով, զգեստներով և ձեռագիր մատյաններով, որոնք տպա ս. Նշան են փոխադրվել: Ս. Նշան վանքը իր հիմնարկությունից սկսած մինչև վերջին ժամանակներս կալվածներից բացի, ստացել է նաև անոթ ու զգեստ, ձեռագիր ու տպագիր գիրք²¹⁴:

Անցյալում Սեբաստիայից ևս բազմաթիվ գրչագրեր տարվել են այլ վայրեր: 1896 թ. ջարդերից հետո մի շարք գրչագրեր է վաճառել Սեբաստիայի Պետրոս եպիսկոպոսը Փարիզում բնակվող հնավաճառ Մ. Ինճյուճյանին՝ ջարդերի պատճառով տուժած դպրոցների և այլ հաստատությունների վերաշինության համար: Այդ ձեռագրերի մեջ էր գտնվում հնագրային մի Ավետարան մանրանկարներով վարդարված, որը սակայն ներկայումս մասերի բաժանված գտնվում է տարբեր վայրերում ապրող անձնավորությունների մոտ: Հիշյալ Ավետարանը նախապես Փարիզի Սվաճյան հավաքածուից մաս կաղմելուց հետո, տարվել է Նյու-Յորք՝ հնավաճառ հանգուցյալ Գրիգոր Մինասյանին, որը գրչագրից Դուկասի Ավետարանը ծախել է Վաշինգտոնի Ֆրիդր Արտ Գեյլերին, ուր և այժմ պահվում է Դուկասի սկզբնաղբով: Մնացածը, ձեռագրի կաշի-հետ, Մինասյանի մահից հետո ծախվել է բանասեր Հ. Քյուրտյանին: Նույն Ավետարանը Սվաճյան հավաքածուում եղած ժամանակ ունեցել է նաև հինգ կանոնախորաններ և մեկ էջի վրա ամփոփված չորս ավետարանիչների մանրանկարներ, որոնց սակայն ուր գտնվելը ցարդ հայտնի չէ²¹⁵:

Ս. Նշանի վանքում մինչև ԺԹ դարի վերջում պահված որոշ ձեռագրեր, ըստ Մեսրոպ եպիսկ. Տեր-Մովսիսյանի, այժմ գտնվում են Օքսֆորդի և Լոնդոնի Բրիտանական թանգարանի մատենադարաններում: Հիշյալ գրչագրերը նախապես հիշվել էին Սրվանձտյանցի ցուցակում²¹⁶: Տեղեկություն ունենք

²¹² «Բաղմավէպ», Վենետիկ, 1964, էջ 170:

Արմաշից փրկված մեզ հայտնի վերահիշյալ միակ գրչագիրը բովանդակությամբ Մաշտոց է և գրվել է 1699 թ. Կոստինայում՝ Տեր Աստվածատուր գրչի կողմից (տե՛ս Հ. Թովմյան, Ցուցակ ձեռագրաց Արմաշի... էջ 382—387):

²¹³ Վերահիշյալ տեղեկությունը մեզ սիրահոժար տրամադրեց, երբեմնի արմաշական, հարգելի Ս. Մատենճյանը, որի համար հայտնում ենք մեր շնորհակալությունը:

²¹⁴ Հ. Հ. Ոսկյան, Սեբաստիայի վանքերը, «Հանդես ամսօրեայ», 1945, էջ 35, 36, 65:

²¹⁵ Հ. Քյուրտյան, Ակնարկ մը հին հայ մանրանկարչության պատմության վրա, «Հանդես ամսօրեայ», 1965, էջ 233:

²¹⁶ Մեսրոպ եպիսկ. Մեր-Մովսիսյանի դիվան (այժմ Մաշտոցյան մատենադարանում):

նաև այն մասին, թե 1903 թ. Վենետիկի Մխիթարյաններից Հ. Ալեքսիս Հովսեփյանը Սեբաստիայի և Արաբկիրի կողմերից 29 ձեռագրեր է բերել և հանձնել Վենետիկի Մխիթարյան մատենադարանին²¹⁷:

Սեբաստիայի գրչագրերով առաջինը գրադվել է Ղևոնդ վ. Փիրղալեմյանը, որ 1864 թ. կաղմել սկսած իր «Նշխարք պատմութեան Հայոց» անտիպ հավաքածուներում նյութեր է բաղել Սեբաստիայում պահված շուրջ 16 գրչագրերից: Սակայն Սեբաստիայի հայերեն ձեռագրերի մասին համեմատաբար ավելի կարևոր տեղեկություններ է հաղորդել Գ. վ. Սրվանձտյանցը՝ նա 1878 թ. տեսել ու համառոտ թվագրել է 89 գրչագիր, միևնույն ժամանակ ասելով, որ ինք հնարավորություն չի ունեցել տեսնելու Սեբաստիայի բոլոր ձեռագրերը, քանի որ «Սեբաստիո մեջ բազմաթիվ են ձեռագիրները, բայց մենք մեր տեսածներու ցանկը և հիշատակներն միայն կը դնենք այստեղ»²¹⁸, գրել է նա: Սեբաստիայի ձեռագրերի մասին խոսել է նաև Պողոս վ. Նաթանյանը²¹⁹: Նվ վերջապես Սեբաստիայի «Նղեռնապատում»ի անմահ հեղինակ բանասեր Կարապետ Գաբրիկյանն էր, որ առաջին անգամ լինելով ձեռնամուխ էր եղել և ավարտել ընդհանուր Սեբաստիայի, այնպես էլ նրա վանքերում գտնվող ձեռագրերի հարուստ ցուցակագրությունը, որը սակայն եղեռնի ժամանակ հեղինակի բազմաթիվ այլ աշխատությունների հետ ոչնչացավ²²⁰: Կ. Գաբրիկյանը նախապես Կ. Պոլսի «Բիւղանդիոն» թերթում 1906 թ. մի հոդվածաշարով անդրադարձել էր Սեբաստիայում պահվող բժշկական ձեռագրերին և հնատիպ գրականություն²²¹: Գերմանացի հայագետ Յր. Մյուլլերը հիմնվելով Սրվանձտյանի տվյալների վրա, գերմաներեն լեզվով 1896 թ. հրա-

տարակել է Սեբաստիայի ձեռագրերի համառոտ ցուցակը²²²:

Սեբաստիայի ընդարձակ ձեռագրացուցակը կաղմելու պատիվը սակայն պատկանում է թեմի առաջնորդ և ապա նրուսադեմի պատրիարք, բանասեր Թորգոս արքեպիսկոպոս Պուշակյանին, որը 1908—1913 թթ. ընթացքում սկսեց և ավարտին հասցրեց այն: Հ. Ն. Ակինյանի վկայությամբ, այդ ցուցակը կաղմելած էր հինգ հատորի մեջ մեծ բարեխրդ՝ ձուլված և գիտական հասկացողությամբ²²³: Թեև այդ ձեռագրացուցակը կրում է «Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Ս. Նշանի վանույթի Սեբաստիա» խորագիրը, սակայն պարունակում է նաև շրջակա վանքերի մեջ պահվող գրչագրերը, թեև ոչ լրիվ, որոնք ապա մասամբ տեղափոխվել են ս. Նշան վանքում²²⁴: Սեբաստիայի ձեռագրերի հավաքման մասին ուշագրավ են Թորգոս արքեպ. Գուշակյանի հետևյալ տեղեկությունները հա-

ղորդված Հ. Ն. Ակինյանին. 1922 թ. մարտի 3-ի իր նամակում. «Մեծագույն մասը գտած եմ Ս. Նշանի վանույթ Մատենադարանին մեջ, զորոնք իմ հոն հասնելեն հառաջ վերջին անգամ ամփոփեր է Գաբրիկյանի մեր միաբաններեն Սեբաստացի Տ. Սահակ վ. Ստապաշյան, որ ատեն մը իմ նախորդիս Տ. Պետրոս արք. ի օգնական էր: Թեև հավաքման կաղմվելու մասին որևէ հիշատակ չկար հոն, բայց կը կարճեմ թե այդ մասին մեծ ջանք պետք է ունեցած ըլլա Տ. Հովհաննես կալուկոս Սեբաստացի, որ առաջնորդ էր վիճակին և վանահայր Ս. Նշանի, Ս. Գրոց և աղգային ուսմամբ մշակված միտք մը: Այս հավաքման վրա ես հետո ավելցուցի իմ նախորդիս Տ. Պետրոս արքեպ. Թահմիզյանի սեփական քանի մը ձեռագիրները և Աղուոց գյուղի Ս. Հրեշտակապետ վանաց (Սեբաստիո վիճակին մեջ) և Սեբաստիո քաղա-

²¹⁷ Հ. Բ. վ. Սարգիսյան, Մայր ցուցակ... Ա., 1914, էջ 779 (№ 187):

²¹⁸ Գ. վ. Սրվանձտյանց, Թորոս աղբար, Ա., էջ 183:

²¹⁹ «Տեղեկագիր ընդհանուր վիճակին Սեբաստիո», Կ. Պոլսի, 1877, էջ 100—106:

²²⁰ Դավան Սեբաստիո (Կ. Գաբրիկյան), Նղեռնապատում Փարուն Հայոց և նորին մեծի մայրաքաղաքի Սեբաստիոյ, 1924, Պոսթեր, էջ 133—134:

²²¹ «Բիւղանդիոն», Կ. Պոլսի, 1906, № 2962—2963:

²²² Die armenischen Handschriften von Sewast (Stwas) und Şenquş. Von Dr. Friedrich Müller. Professor an der Wiener Universität. Wien, 1896:

²²³ Թ. արք. Գուշակյան, Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Ս. Նշանի վանույթի Սեբաստիա, Վիեննա, 1961, տառաբանից (Հ. Ն. Ա.):

²²⁴ Նույն տեղում:

քի Ս. Սարգիս եկեղեցվո մեջ պահված ձեռագիրները»²²⁵։

Սույն ձեռագրացուցակը պարբերաբար լույս տեսավ «Հանդէս ամսօրեայի» էջերում 1922 թ. օգոստոսից մինչև 1929 թ. օգոստոսը, ընդգրկելով 155 գրչագրի նկարագրություն։ Սակայն մնացած 128 գրչագրերի նկարագրությունը կազմողը այն ժամանակ պահանջած լինելով, այնպես էլ նա ամբողջական ձևով ցարդ չհրատարակվեց, ուստի Հ. Ն. Ակինյանը այն ամբողջացնելու մտադրությամբ, օգտագործեց իր անձնական գործածություն համար կազմած համառոտ ցուցակը, որով և ձեռագրացուցակի այս մասը ավելի նման է ցուցակներին սովորաբար կցված համառոտ տախտակի նկարագրության։ Սույն ձեռագրացուցակը 1961 թ. լույս տեսավ նաև առանձին գրքով։ Այն ընդգրկում է 283 + 1 գրչագրերի նկարագրություն։ Սակայն դժբախտաբար մինչև այժմ էլ անտիպ է մնում Թորգոմ արք. Գուշակյանի ձեռագրացուցակի երկրորդ մասի 128 գրչագրերի ընդարձակ նկարագրությունը, որը պահվում է Երուսաղեմի Սրբոց Հակոբյանց Մատենադարանում։

Նախապես կարծվում էր, թե Սեբաստիայի ձեռագրերից ոչինչ չի փրկվել։ Ահա թե ինչ էր գրում բանասեր Կ. Գաբրիկյանը այդ մասին։ Տեղիվոյն հայություն վիճակված ահավոր տարագրությունից և կոտորածից հետո, Սեբաստիայի ս. Սարգիս եկեղեցին, Անապատի վանքը, հայոց գերեզմանատունը հիմնահատակ քանդում են և նրանց քարերով զորանոցներ կառուցում և փողոցներ սալահատակում։ Ի վերջո կարգը հասնում է ս. Նշան վանքին։ Նրա մատենադարանի մի քանի հազար ընտիր գրքերը և գրչագրերը բաժանում են պարենային խանութներին, հալվա, թութուն ծախողներին և հիվանդանոցների դեղարաններին և թերթ-թերթ պատառոտելով մեջը ապրանք են փաթաթում և կամ հրապարակների վրա ոտնակոխ են անում։ Դարձյալ Գաբրիկյանը գրում է, որ «Եղտյուր եղտյուր կը թապլեն, աղբանոցները կը նետեն, կայրեն, տյունյա յուզերինտե պուլարը

օգույան առամ տանա գալուր» մը ըսելով (Աշխարհի երեսին սրանք կարգացող դեռևս մարդ մնացե՞լ է)։ Ոչնչացվեցին նաև դպրոցների, ընթերցարանների, կուսակցությունների հավաքատեղիների, գրավաճառների և բնակելի տներում պահված ձեռագրերն ու տպագիր արժեքավոր շատ գրքեր²²⁶։

Սեբաստիայում հայերեն ձեռագրերի ոչնչացումը շարունակվում է մի շարք տարիներ։ Ըստ երևույթին հայերի տարագրությունից շատ հետո, թուրքերը կարողացել էին բացել, ինչպես Սեբաստիայի, այնպես էլ նրա շրջականերում գտնվող և հայերի կողմից պահպանված թաքստարանները, քանի որ դեռևս 1926 թվականին Սեբաստիայի շուկայում մթերքները փաթաթվում էին հայերեն տպագիր և ձեռագիր գրքերի թերթերով։ Այդ մասին է վկայում հասարակական գործիչ և ազգագրագետ, հանգուցյալ Գ. Հալաճյանը, մեզ տրամադրած իր հետագա անտիպ հուշերում։ «12 օգոստոս 1926։ Երեկ խնդրած էի բանտի կառույցան Ահմետ էֆենտին, որ շուկային կարգ մը գնումներ ընե ինձ համար (կառույցան Ահմետի մասին տե՛ս «Դէպի կախաղան», էջ 566)։ Բերված ծրարները փաթաթված էին զանազան գույնի թուղթերու մեջ. հետաքրքրությունս գրավեց հայատառ թերթիկներու գործածությունը թուրք նպարավաճառներու կողմե. երկուդածությամբ բացի ծրարները և կարդացի էջեր Օրմանյանի «Ազգապատում» են, որոնք օգտագործված էին շաքար լեցնելու համար. կիսված գունազարդ մանրանկար մը ձախ կողմի մասով տակը «Հայոց թագաւոր» մականագրությամբ։ Չշարունակեցի. կանչել տվի կառույցան Ահմետ էֆենտին և խնդրեցի փնտռել պանիրը գնած թուրք նպարավաճառի մոտ մանրանկարի մյուս կեսը։

Ահմետ վերադարձավ ու ժամանակ կարգ մը մագաղաթյա պատառիկներ հավաքած պայուսակի մեջ և այլ հայերեն գրքերու էջեր, բայց մանրանկարը չկար։

²²⁶ Կ. Գաբրիկյան, Եղևնապատում.... էջ 563։